

Filosoferen doe je zo

Leidraad voor de basisschool

Rob Bartels en Marja van Rossum

Een kind kan meer vragen, groep 1 en 2

Alle stemmen tellen, groep 3 en 4

Filosoferen doe je zo
Leidraad voor de basisschool, band 1
Een kind kan meer vragen, groep 1 en 2
Alle stemmen tellen, groep 3 en 4
Rob Bartels en Marja van Rossum

ISBN 978 90 5573 919 6
NUR 130
Trefw.: Mens en maatschappij, filosofie

Copyright © 2009 Uitgeverij DAMON Budel

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Copyright van de diverse teksten, illustraties e.d. berust bij de betreffende auteurs of hun uitgevers. De uitgever heeft waar mogelijk gepoogd alle rechthebbende te achterhalen. Degenen die menen desondanks nog rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeverij.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv
ISBN 978 90 5573 919 6

Inhoud

Woord vooraf.....	7
Werkwijzer	9
Wat is dat, filosoferen met kinderen?.....	9
Hoe doe je dat, filosoferen met kinderen?.....	11
Waarom zou je dat doen: filosoferen met kinderen?.....	15
Wat is het doel?.....	15
Democratie leren door filosoferen.....	16
Is filosoferen met kinderen een democratische praktijk?.....	18
Als je meer wilt.....	20
Een kind kan meer vragen een programma Filosoferen met kinderen voor groep 1 en 2 van de basisschool	23
Alle stemmen tellen een programma Filosoferen met kinderen voor groep 3 en 4 van de basisschool	93
Inhoud DVD.....	172

Woord vooraf

Filosoferen doe je zo is een programma filosoferen voor de hele basisschool, van groep 1 t/m 8. *Filosoferen doe je zo* hebben we om verschillende redenen gemaakt. De toenemende belangstelling voor burgerschap en burgerschapsvorming in het onderwijs is de belangrijkste. Die belangstelling wordt mede gevoed door wetgeving: sinds 2006 hebben alle basisscholen (en scholen voor voortgezet onderwijs) de opdracht burgerschap bij de kinderen te bevorderen. Wij zijn ervan overtuigd dat filosoferen hieraan een bijdrage kan leveren. In een democratische samenleving als de onze hebben burgers een goed denk- en oordeelsvermogen nodig, ze zijn tot dialoog in staat en weten om te gaan met verschil van mening. Dat zien we allemaal in het filosoferen. We hebben dit programma vanuit die overtuiging gemaakt, en daarin zijn we in de afgelopen tijd alleen maar gesterkt. Terwijl we *Filosoferen doe je zo* ontwikkelden en het in scholen als proef draaide, onderzocht Rob Bartels of - en zo ja - welke bijdrage filosoferen levert aan democratische burgerschapsvorming in de school. De resultaten van het onderzoek lees je op pagina 15 e.v. van deze inleiding.

Als je *Filosoferen doe je zo* gebruikt en regelmatig, minstens een keer per veertien dagen, met kinderen filosofeert, draag je op school bij aan burgerschapsvorming. Gewoon door met de kinderen te filosoferen. Je hoeft er geen speciale onderwerpen voor aan te snijden. In het materiaal voor groep 7 en 8 vind je wel thema's die er bij aansluiten.

De tweede reden om dit programma te maken komt voort uit een wens die we al langere tijd hadden: het opnieuw beschikbaar maken van materiaal uit de map *Filosoferen op de basisschool*, die in 1994 verscheen bij de Stichting Leerplan Ontwikkeling. Daarin zat zoveel moois, dat er niet meer uitkwam. In *Filosoferen doe je zo* hebben we een aantal van die verborgen juwelen opnieuw aan het licht gebracht. We hebben ze bewerkt op basis van onze praktijkervaringen er mee. De meeste van deze uitwerkingen vind je terug in het materiaal voor groep 5 – 6.

Daarmee werkten we aan een programma, niet aan een verzameling losse thema's, maar aan een samenhangend geheel, met een lijn erin, onze derde reden voor *Filosoferen doe je zo*. Er is veel materiaal om met kinderen te filosoferen, maar een leraar moet elke keer opnieuw bedenken wat hij of zij zal gaan doen. In de overvolle schooltijd schiet het filosoferen er dan gemakkelijk bij in. Met *Filosoferen doe je zo* hebben we een programma gemaakt waarin je voor de hele basisschoolperiode voldoende materiaal vindt. Met een doorlopende lijn: in groep 1 en 2 staat het vragen stellen centraal, in groep 3 en 4 de ontwikkeling van dialoog, in groep 5 en 6 denk- en redeneervaardigheden en in groep 7 en 8 vind je meerdere thema's die betrekking hebben op de democratie. Een andere lijn is die, die aansluit bij de ontwikkeling van kinderen en hun verschuivende interesses en leefwerelden, en we hebben rekening gehouden met diversiteit in de thema's van de filosofie. In elk boek vind je thema's die verbonden zijn met kennisleer, met de filosofie van de mens, met ethiek, met taal. Nog belangrijker vinden we afwisseling in werkvormen, met name in de openingsscenario's en afrondingen. Al te veel domineren in het reeds bestaande materiaal het verhaal als opening en de schrijfpodracht als verwerking. Het zijn geschikte werkvormen, maar we weten intussen dat kinderen verschillen, dat ze verschillende behoeften hebben. Vooral jonge kinderen moeten veel kunnen doen. In *Filosoferen doe je zo* hebben we veel en een evenwichtige afwisseling van werkvormen ingebracht, met name in de openingsscenario's en afrondingen.

En toen was er een programma, om uit te proberen. Ruim veertig leraren - sommigen met veel, anderen met weinig ervaring in het filosoferen - hebben met de proefversies gewerkt. Ze waren er blij mee; niet alleen met de thema-uitwerkingen - daar hadden de leraren soms ook wel commentaar op - maar vooral omdat ze een programma in handen hadden, waarmee ze op een verantwoorde wijze konden filosoferen met kinderen. 'Sinds we dit hebben, ben ik enthousiaster geworden. Dit geeft voor mij zoveel richting. (...) het werkt gewoon. Hierdoor ben ik meer gaan filosoferen'. 'Het programma is niet alleen uitdagend, maar zorgt er vooral ook voor dat het gesprek niet aan de oppervlakte blijft, dat je de diepte in moet'.

De leraren die de proefversie van het programma hebben uitgevoerd en aan het onderzoek hebben meegewerkt willen we op deze plaats heel hartelijk bedanken. Jullie ervaring en opmerkingen hebben eraan bijgedragen dat we de uitwerkingen zo toegankelijk mogelijk voor anderen hebben kunnen maken.

En natuurlijk willen we hier ook alle kinderen die meededen bedanken. Jullie opmerkingen, fragmenten van gesprekken en markante uitspraken hebben we verwerkt als illustraties bij de uitwerkingen. Ze maken het materiaal compleet en laten zien: zo kan je het doen!

Wij wensen jullie en je kinderen veel filosofisch plezier met *Filosoferen doe je zo*.

Rob Bartels en Marja van Rossum

Werkwijzer

Op school stellen we meestal drie vragen: wat gaan we doen? Hoe gaan we dat doen? Waarom doen we dat? Er zijn meer vragen, zoals: wie gaat dat doen en wanneer? Daar gaat deze handleiding niet over. Wel over wat, hoe en waarom.

In dit deel, de werkwijzer, gaan we eerst in op de watvraag: wat is dat, filosoferen met kinderen? De meeste aandacht besteden we aan de hoevraag. Eigenlijk vind je in de handleidingen bij elk thema een beschrijving hoe je over dat thema de kinderen met elkaar kunt laten filosoferen. Hieronder vind je vooral algemene handreikingen, we gaan in op de verschillende stappen in het proces en jouw rol daarin. De waaromvraag bespreken we in het volgende hoofdstuk van deze inleiding.

Wat is dat, filosoferen met kinderen?

Wat is dat filosoferen? Die vraag is al een filosofische. Dat komt omdat wij daar allemaal verschillende antwoorden op hebben. Zelfs filosofen denken daar verschillend over. Stel je voor: nu al een paar maanden filosoferen de kinderen in jouw groep regelmatig met elkaar (of al een paar jaar, of al hun hele schooltijd), en iemand vraagt: wat is dat, filosoferen? De kinderen hebben allemaal aan dezelfde gesprekken deelgenomen, je zult het horen: veel verschillende antwoorden. Probeer maar. De een zal het vooral hebben over nadenken en peinen, en taalvaardig als zij is zegt ze misschien wel: het is proberen je gedachten onder woorden te brengen. Een ander kind heeft het over je eigen mening zeggen, dat je daar vrij in bent, daar houdt hij van, en dat er geen goede en foute antwoorden zijn. Nog een ander benadrukt het met elkaar praten, naar elkaar luisteren, het samen iets uitzoeken. Met elkaar kunnen die kinderen een gesprek hebben over de vraag wat filosoferen is, waarin ze elkaar uitleggen wat dat voor hen betekent en waarom. Met elkaar proberen ze iets meer te begrijpen van dat fenomeen, dat ze allemaal kennen.

Filosoferen met kinderen lijkt een containerbegrip te worden. Zo'n begrip dat iedereen naar eigen geloven gebruikt en invult. Dat komt ervan als steeds meer mensen het gaan doen. We willen hier graag drie kenmerken van filosofische gesprekken noemen. Om het verschil duidelijk te maken. Met gesprekken gericht op de sociaal-emotionele vorming, met levensbeschouwelijke gesprekken en die in cultuureducatie, en waar we nog meer over in gesprek kunnen zijn. (Je kunt natuurlijk wel over sociaal-emotionele onderwerpen, bijv. over pesten, over jezelf, filosoferen, en dat geldt op dezelfde wijze voor onderwerpen uit levensbeschouwing en cultuureducatie.)

Het eerste waarin filosofische gesprekken zich onderscheiden van andere gesprekken zijn de vragen die aan de orde zijn; filosofische vragen zijn van een andere orde. De filosofie noemt ze hogere orde vragen. Hogere orde vragen zijn vragen die je kunt onderzoeken door erover na te denken zonder dat je op zoek hoeft te gaan naar feiten, zonder dat je eerst gegevens in de werkelijkheid hoeft te verzamelen. De vraag 'Moet je je altijd aan de regels houden?' kun je onderzoeken zonder allerlei feitenmateriaal te hoeven verzamelen. Je kunt over die vraag in gesprek gaan met de ervaring en kennis die de kinderen al hebben.

Hogere orde vragen noemen we ook wel conceptuele vragen, ze vragen dus niet: wat zijn de feiten?, maar: wat is de betekenis daarvan? Conceptuele vragen gaan over de betekenis van begrippen, over onze mensbeelden, over onze opvattingen van de werkelijkheid, over onze

morele oordelen. Wat is pesten? Waarom zou je elkaar niet mogen pesten? Is een pestkop een slechter mens?

Filosofische gesprekken zijn onderzoeksgesprekken. We onderzoeken een vraag, en dat doen we in gesprek. Het is onderzoek, dat de vorm heeft van een gesprek. Daarom gebruiken we die termen 'filosofisch onderzoek' en 'filosofisch gesprek' vaak door elkaar.

Een tweede kenmerk van filosofische gesprekken is dat ze plaatsvinden in dialoog. Daarin zijn filosofische gesprekken niet uniek, denk je misschien. Misschien? Een dialoog is volgens ons een uitwisseling van vragen en antwoorden, gericht op gezamenlijk nadenken. Dus niet alleen de vragen van de leraar en de antwoorden van de kinderen. Kinderen zijn met elkaar in dialoog. Althans daar streven we naar. En het filosofisch gesprek is dus gericht op gezamenlijk nadenken. Dit is een belangrijk verschil met de meeste gesprekken die we in de kring voeren. Daarin wordt wel van alles uitgewisseld, van de belevenissen in het voorbije weekend tot de bevindingen van een groepje kinderen naar aanleiding van een natuuronderzoek, maar die kringgesprekken zijn niet gericht op gezamenlijk nadenken. Dan houden we ook nog wel eens een leergesprek, de leraar probeert de kinderen te laten nadenken, maar wel graag in een bepaalde richting, van uitwisseling is dan sowieso geen sprake.

Een dialoog, en dat willen we hier met nadruk stellen, is geen discussie. In een discussie poneren we stellingen of meningen met als doel een ander te overtuigen. Een discussie kun je winnen of verliezen. Wij vinden het prima als leraren, in de bovenbouw, kinderen de ruimte geven met elkaar te discussiëren. Retorica, welsprekendheid, is ook een kunst die geleerd moet worden. Dat heeft echter niets te maken met de dialoog, waarin gezamenlijk onderzoek centraal staat.

Een dialoog over een hogere orde vraag wordt pas filosofisch als we daarin ook verdieping kunnen bereiken. Filosofische verdieping heeft vele gezichten. We noemen er hier twee: redeneren en begripsvorming. Redeneren doen we allemaal, we leggen oorzaak – gevolg relaties, het is donker buiten, want de zon is al onder; we gebruiken middel – doel redeneringen: je gaat naar school om te leren, en zo gebruiken we nog vele andere redeneerstrategieën. Waar het in een filosofisch gesprek om gaat, het is immers een onderzoek, is dat kinderen deze strategieën bewust en reflectief (leren) gebruiken. Dat wil zeggen dat we in de gesprekken ook onderzoeken hoe een strategie wordt gebruikt. Het is donker, want de zon is onder. Is de hier gebruikte oorzaak – gevolg relatie juist? En: gaan we naar school om te leren?

En dan zijn er de begrippen die in filosofisch onderzoek aan de orde zijn: jezelf, vriendschap, tolerantie, waarheid, ... Als we filosoferen, proberen we iets van de betekenis van deze begrippen te ontrafelen. We proberen die begrippen betekenis te geven: wat betekent vriendschap? En voor mij? De kinderen merken dat anderen aan vriendschap een andere betekenis toekennen. Waar komen die verschillen vandaan?

Filosofische vragen, dialoog, redeneren, samen maken ze een filosofisch gesprek. Dat gaat niet van vandaag op morgen. Het ontwikkelen van filosofische gesprekken in een groep kost even. *Filosoferen doe je zo* is een leidraad door de jaren heen. In groep 1 en 2 staat het vragen stellen centraal: wat is een vraag? Wat is een antwoord? Over welke vragen is het boeiend om samen na te denken? Dat deel heet: *een kind kan meer vragen dan ...* In groep 3 en 4, *Alle stemmen tellen*, willen we vooral de dialoog bevorderen: wie wil daar op reageren? Wie heeft een vraag

aan een ander kind? We laten zien: ieders inbreng is van waarde. In groep 5 en 6, redeneren doen de kinderen dan natuurlijk al lang, maar het onderzoeken daarvan, van verschillende redeneerstrategieën, dat krijgt nadrukkelijk zijn plaats in *Daarom is geen reden*. En in groep 7 en 8 brengen we het bij elkaar in de *Hoofdzaak*. Daarin onderzoeken we ook enkele in de democratie belangrijke thema's.

Filosofische vragen, dialoog, redeneren, is niet alleen de lijn die loopt door de achtereenvolgende jaren van *Filosoferen doe je zo*, het is ook de lijn die er door de handleiding van de thema's loopt: de opening: vragen stellen; vervolg: dialoog op gang brengen en verdieping. Hoe je dat kunt doen, lees je hierna.

Hoe doe je dat, filosoferen met kinderen?

In deze handleiding staat bij elk thema beschreven hoe je over dat thema de kinderen met elkaar kunt laten filosoferen. Elke themahandleiding is opgebouwd uit vier delen:

- van kinderen,
- oriëntatie,
- voorbereiding en
- uitwerking.

Hieronder zullen we elk van die delen toelichten en met name de uitwerking uitvoerig beschrijven.

Van kinderen

Alle thema's zijn door ons en/of vooral door leraren in hun groepen uitgevoerd. Meer dan veertig leraren hebben met hun kinderen gedurende ruim anderhalf jaar met het materiaal gewerkt. Op basis van hun reacties hebben we de thema's definitief vorm gegeven. Wat kinderen vonden, fragmenten van gesprekken, we hebben ze op de eerste plaats gezet in de themahandleidingen. Niet als ode aan het kind. Wel om te laten zien dat het in het gesprek op de eerste plaats gaat om wat kinderen vinden, waarom ze dat vinden, of en hoe ze dat anderen duidelijk kunnen maken, hoe ze daarover met elkaar in gesprek gaan. Korter geschreven: het is hun gesprek. De leraar ondersteunt dit. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan.

Hier enkele tips die je kunnen helpen minder op de voorgrond van het gesprek te treden:

- Luister, houd je eigen opvatting voor je. Altijd! Stuur het gesprek niet in de richting van jouw of een andere opvatting.
- Wees nieuwsgierig, vraag door over wat de kinderen zeggen. Je wilt hun denken proberen te begrijpen.
- Vraag jezelf even niet: wat leren ze hiervan? Maar laat je verrassen door waar de kinderen allemaal mee komen. Wat ze ervan leren, ontdek je daarna.
- Laat stiltes vallen, niet zelf praten maar wacht waar kinderen mee komen.

Oriëntatie

De beste voorbereiding op een filosofisch gesprek is het voeren ervan. Regelmatig vinden die gesprekken plaats, in de personeelskamers van scholen of 's avonds thuis, over het thema dat de volgende dag in de groep aan de orde komt. Het belangrijkste van die gesprekken vooraf is,

Een kind kan meer vragen

een programma Filosoferen met kinderen
voor groep 1 en 2 van de basisschool

Inhoud

1. Daar vraag je me wat!	25
2. Eigennamen	35
3. Het mooiste cadeau	37
4. Licht	41
5. Twee tulpen	46
6. Alles heeft een verhaal	49
7. Wij kunnen beter spelen	51
8. Hoe en waarom	56
9. Het geheim	58
10. Twee taalverkenningen	61
11. Echt en niet echt	66
12. De andere kant	69
13. Jouw mooi of mijn lelijk	76
14. Jaloezie	81
15. Vriendschap	88

1. Daar vraag je me wat!¹

Oriëntatie

Jonge kinderen hebben veel vragen. Daarvan maken we graag gebruik.

In de loop van de tijd wordt er veel vanzelfsprekend. Het vragen stellen slijt. Jammer! Door vragen te bedenken en te stellen kun je vanzelfsprekende zaken 'open breken'. Dat kan je kijk er op vernieuwen, of je mening erover onderbouwen. Een vragende, onderzoekende houding vormt een basis voor zelfstandig denken en oordelen en voor bewust handelen. Daarom besteden we ruim aandacht aan dit thema. In dit deel van het programma stimuleer je jonge kinderen

- om plezier te krijgen - en te houden! - in het stellen van vragen
- er zoveel mogelijk te bedenken
- ze bewust te maken van de kracht van hun vragen
- om samen een kwestie te onderzoeken.

De ontwikkeling en de spanningsboog van kleuters loopt uiteen. Waar de een moeiteloos een kwartier of langer geboeid is door een onderwerp, zit een ander na vijf minuten al te draaien op zijn stoel. De suggesties bestaan daarom uit korte, speelse en veel praktische opdrachten voor alle kinderen.

De praktische opdrachten maken hun vragen zichtbaar, en meer concreet. Centraal staat het ontwikkelen van een groepsproces waarin je de nieuwsgierigheid van kinderen rondom het vragenstellen prikkelt. Je bekijkt eerst samen wat vragen eigenlijk zijn, en keert ze vervolgens om en om, binnenstebuiten, ondersteboven. Heeft iedereen ze? Waar kun je ze vinden? Wat kun je er allemaal mee doen? Zijn er soorten vragen? Is er op iedere vraag een antwoord? Kan een vraag meer antwoorden hebben? Hebben we allemaal dezelfde vragen? Waar komen ze vandaan? Kunnen ze opraken?

Filosoferen met kleuters: hoe werkt het?

Geef bij alle filosofieactiviteiten duidelijk het begin en het eind aan. Maak het zichtbaar voor de kinderen, wees daarin creatief! Je kunt bijvoorbeeld het grote vraagteken of de vraagtekenbordjes gebruiken. Of een speciale hoed opzetten, een waxinelichtje in het midden van de kring plaatsen. Of kies een speciaal muziekje als sein om de kring te vormen. We kennen een school waar een ontspanningsoefening uit de yoga het aanvangsmoment is. Alle kinderen beginnen zo vanuit een rustmoment. Een ander idee dat we tegenkwamen: voor alle kinderen een wit t-shirt dat ze met vraagtekens beschilderden.

Hoe lang je bezig bent met een onderdeel hangt af van de groep. Ga zo lang door als de concentratie van de kinderen toelaat. De afrondingsactiviteiten bieden ook mogelijkheden voor kinderen om langer en op een andere manier bezig te zijn met een onderwerp. Bespreek en bevraag hun activiteiten, wees alert op het vervolgproces.

Rond altijd, ieder filosofiemoment af, of het kort of langer heeft geduurd. Dat kan al door een korte samenvatting van het gesprek. "We zijn begonnen met..., toen hebben we het gehad over....en...." etc.

Vervolgmomenten kun je beginnen door even terug te grijpen op eerdere gesprekken. Betrek de groep zo veel mogelijk bij het maken van de verbindingen. Ideaal is het wanneer zij dit uit eigen beweging (gaan) doen.

¹ Voor dit thema hebben we gebruik gemaakt van de afstudeerscriptie van Astrid Jager, studente OLB, Hogeschool Alkmaar 2002

Vorbereiding

Dit thema is rijk aan korte suggesties en activiteiten, die een basis leggen voor het filosoferen. Het is zo ingericht, dat het ook goed bruikbaar is voor weinig taalvaardige groepen, en voor kinderen die nog moeten wennen aan groepsprocessen. Niet alle opdrachten hoeven uitgevoerd te worden.

Kijk vooral naar wat jouw groep nodig heeft, kies die suggesties en activiteiten die hen uitdagen. Het onderdeel Vragendoos (Soorten vragen 1) kun je door het hele schooljaar heen blijven gebruiken, of zelfs door meerdere jaren. Dit hangt vooral af van de afspraken die je hierover maakt met je collega's.

Het vraagteken als symbool voor het vragen:

- Vragen maken
- Vragen stellen
- Soorten vragen (1)
- Vraag en antwoord
- Soorten vragen (2)
- De beste vraag uit de doos

Bij ieder onderdeel is voor het openingsscenario de voorbereiding aangegeven en / of wat je nodig hebt.

Uitwerking *Het vraagteken als symbool voor het vragen*

Dit heb je nodig:

- een heel groot kartonnen vraagteken,
- (prenten)boeken met tekst, zoek vooraf een pagina met meerdere vraagtekens op,
- voor ieder kind een stevig kartonnen rondje met een open vraagteken (voorbeeld in de bijlage),
- stokjes om van de vraagtekens bordjes te maken.

Openingsscenario

Loop de kring in met het vraagteken op je rug. Laat het - zonder er iets over te zeggen - spelenderwijs zien aan de kinderen door met je rug naar hen toe te gaan staan.

Wacht de reacties af - of begin met de volgende vraag:

- Heb je zoiets wel eens ergens gezien?

Laat verschillende boeken met teksten zien en laat de kinderen de vraagtekens in de tekst aanwijzen.

Vervolgvragen

- Weet je wat het is?
- Waar wordt het voor gebruikt?
- Hoe weet je dat?
- Kun je een vraagteken zien als je praat?
- Kun je een vraagteken horen?

Afronding

Vat de uitkomsten van het gesprek samen.

Ieder kind kleurt een vraagteken. Wees alert op nieuwe reacties die tijdens de afronding naar boven komen. Noteer deze.

De gekleurde vraagtekenrondjes kun je voorzien van een stokje waardoor het een bordje wordt.

Deze bewaar je voor later gebruik. Vertel ook aan de kinderen dat de bordjes later weer gebruikt worden.

Vragen maken

Vorbereiding

Lees in de bijlage het verhaal over Fransje Vraagteken, 'het Vragenmannetje' en zorg dat je het in eigen woorden kunt vertellen. Je kunt het briefje van Fransje overschrijven en in een enveloppe stoppen, zodat je het kunt laten zien.

Fransje Vraagtekenhoeden maak je van een stevige strook papier, waarop twee vraagtekens zijn geniet als voelsprietten. De bolletjes van de vraagtekens zijn knoppen. Daartussen een grote zilveren knop van b.v. een plakje kurk met zilverpapier.

Dit heb je nodig

- Verhaal 'Het vragenmannetje'
- Het briefje van Fransje in een envelop
- Enkele Fransje Vraagteken-hoeden.

Openingsscenario

Vertel het verhaal van het vragenmannetje en haal de envelop met Fransjes brief tevoorschijn. Lees de brief van Fransje voor.

Startvraag

- Wat is er aan de hand met Fransje?

Laat de 'Fransje Vraagteken-hoeden' zien. De kinderen mogen in tweetallen het verhaal van Fransje naspelen. Eén kind speelt juf, de ander is Fransje. Na een tijdje worden de rollen omgedraaid.

Rollenspel

Het rollenspel bestaat uit drie fasen.

Speel de fasen eerst met één tweetal voor de hele groep en bespreek ze tussendoor, zodat iedereen weet wat de bedoeling is.

Fase een

De 'juf' stelt 'Fransje' allemaal vragen, maar Fransje geeft geen antwoord. Hoe kwam het ook alweer dat Fransje niets zei?

Fase twee

De 'juf' zegt allerlei dingen, en Fransje maakt van alles een vraag. Bijvoorbeeld over 'Fransjes' kleding, of over dingen die in de klas te zien zijn, of iets wat ze leuk vindt.

Juf: wat heb je mooi schoenen.

Fransje: heb ik mooie schoenen?

Juf: ik hou van paardrijden.

Fransje: hou ik van paardrijden?

Tijdens het oefenspel mogen de kinderen 'de juf' helpen met ideeën of 'Fransje' met het maken van de vraag.

Fase drie

Na een tijdje neem je de rol van 'de juf' even over:

'Fransje, nu is het genoeg geweest.

Het vragen lijkt wel plagen!

Ik wil dat je nu antwoord geeft!'

Tegelijk wijs je naar de grote Zilveren knop op de Fransje Vraagteken-hoed. Kijk naar de kinderen en vraag wat er gebeurt als je op de Zilveren knop drukt.

Vorbereiding

Stel hierna een vraag aan Fransje, en let erop dat deze in de vorm van een vraag antwoord geeft.

Bijvoorbeeld: Fransje, wat vind jij het leukste om te doen?

Fransje: vind ik zwemmen het leukste om te doen?

Oefen dit samen nog enkele keren.

Daarna (of op een later tijdstip) kunnen enkele kinderen in tweetallen dit rollenspel spelen.

Vragen stellen

Tuis: organiseer vooraf eens een gesprek bij je thuis of in je vriendenkring waarin uitsluitend vragen worden gesteld. Verras de gesprekpartners (en jezelf...) door het net zo aan te pakken als in het openingsscenario hierna!

Dit heb je nodig:

- Tafeltje midden in de kring
- Een (bloem)kool of een andere groente van enig formaat
- Kleine kaartjes

Openingsscenario

Haal het gesprek over de vraagtekens terug.

‘Vandaag gaan we verder met het stellen van vragen.’

Leg dan de kool op het tafeltje midden in de kring. Vraag aan de kinderen of ze weten wat het is. Het is niet de bedoeling een lesje over groente te beginnen, maar ‘het beestje heeft een naam nodig’.

Startvraag

- Wie kan er een vraag stellen aan de kool?

De vraag wordt hardop aan de kool gesteld. Vraag hierna aan iedereen om een vraag te stellen aan de kool. Eén tegelijk aan het woord, zodat iedereen de vraag goed kan horen. Let er op dat het steeds nieuwe vragen zijn. Is er een vraag die al gesteld is, benoem dat en vraag de kinderen hier ook op te letten. Als je een antwoord op een van de vragen krijgt, reageer dan door aan de groep te vragen of dat een vraag is.

Leg uit dat het voor nu even de bedoeling is om geen antwoorden te geven maar alleen vragen te stellen. Steeds nieuwe vragen. Hoeveel vragen zouden ze aan de kool kunnen stellen?

Vervolgvragen

- Waar komen vragen eigenlijk vandaan?
- Kunnen vragen opraken?
- Hoe zou het komen dat we verschillende vragen hebben?

Verdieping

We hebben nu vragen gesteld aan een kool.

- Kun je aan alles vragen stellen?
- Is vragen stellen aan mensen anders dan vragen stellen aan een kool?
- Hoe weet je dat?

Afronding

Zing en klap met de kinderen het bekende liedje: zagen, zagen, wiede wiede wagen, maar dan met de gewijzigde tekst:

Vragen, vragen, wiede wiede wagen,

Jan kwam thuis met een hoofd vol vragen,

Vader was niet thuis moeder was niet thuis,

‘Piep’, zei de vraag in het voorhuis.

Vorbereiding

Soorten vragen (1)

Maak vooraf een Vragendoos: een mooi beplakte doos als verzamelplaats voor de vragen van de kinderen.

Dit heb je nodig

- Kleine kaartjes
- Vragendoos

Voor de extra suggestie

- Apparatuur om een tekst in te spreken

Openingsscenario

Stel in de kring een paar vragen waarvan het antwoord meteen duidelijk zal zijn.

- Hoe heet je?
- Welke dag is het vandaag?

Stel vervolgens enkele vragen waarvan je weet dat het de kinderen meer aan het denken zal zetten:

- Waarom ga je naar school?
- Wat kun je het allerbeste?

Dan begin je het gesprek met de startvraag:

- Hoe kom je aan een antwoord op een vraag?

Vervolg vragen

- Hoe komt het dat het soms langer en soms kort duurt voor er een antwoord is?
- Zijn er verschillende soorten vragen?
- Welke soorten kun je bedenken?

Verdieping

- Zijn sommige soorten vragen beter dan andere?
- Zijn sommige soorten leuker dan andere?

Afronding

Laat kinderen zelf vragen bedenken, schrijf ze op kaartjes. Vertel dat je er later nog iets mee wilt doen en dat je ze daarom wilt bewaren. Stop ze samen in de Vragendoos.

Extra

voor kinderen die er verder op door willen gaan

In tweetallen vragen bedenken en deze inspreken op de computer. Ook deze vragen kunnen later op kaartjes geschreven worden en in de Vragendoos bewaard worden.

Vraag en antwoord

Vorbereiding

Denk tevoren na over de indeling van praatmaatjes in de kring: welke kinderen praten gemakkelijk in de grote groep, welke minder? Bedenk of je de kinderen direct naast praatmaatjes laat zitten of kinderen laat switchen op het moment van het indelen.

Dit heb je nodig

- De Vragendoos met de kaartjes uit deze suggestie.

Openingsscenario

Haal samen met de groep kort de eerdere gesprekken terug.

Zet de vragendoos op een tafeltje midden in de kring.

Weten de kinderen nog welke vragen er in de doos zijn gegaan?
Lees er een paar voor. Weten ze nog hoe ze aan een antwoord zijn gekomen?

Vorm hierna tweetallen, (bij een oneven aantal één drietal) zodat ieder kind een praatmaatje heeft.

Vertel dat je zo meteen een voor een (enkele van) de vragen voor gaat lezen. Dan mogen de praatmaatjes met elkaar bespreken of het moeilijk of makkelijk is om een antwoord op die vraag te vinden. Vertel ook dat je graag wilt dat ze proberen uit te leggen waarom ze het moeilijk of makkelijk vinden.

Startvraag

- Is er op sommige vragen moeilijk een antwoord te vinden? Vertel eens? Of: Leg eens uit waarom je dat denkt?

Vervolg vragen

- Is er op sommige vragen makkelijk een antwoord te vinden? Vertel eens?
Of: Leg eens uit waarom je dat denkt?
- Zou je op iedere vraag een antwoord willen hebben? Op welke vragen hoef je geen antwoord?
- Zouden er mensen zijn die alle antwoorden op alle vragen weten?
- Zou er op iedere vraag een antwoord zijn?

Afronding

Schrijf nieuwe vragen op kleine kaartjes. Stop daarna alle kaartjes samen terug in de Vragendoos.

Soorten vragen (2)

Voorbereiding

Lees alle vragenkaartjes uit de vragendoos door. Haal dubbele er uit.

Bekijk welke soorten vragen er bij zijn: zijn er open en gesloten vragen, praktische vragen, makkelijke en moeilijke vragen, filosofische vragen.

Dit heb je nodig

- Tafeltje in de kring
- Vragendoos met kaartjes
- Vraagtekenbordjes, klaarleggen onder de stoelen in de kring.

Openingsscenario

Haal (samen) kort de eerdere gesprekken terug. Pak dan de Vragendoos en haal de kaartjes er uit: 'op deze kaartjes staan al jullie vragen. We hebben het al eens gehad over soorten vragen: moeilijke en makkelijke. Laten we eens kijken wat voor soort vragen er nu in de doos zitten.'

Schud de kaartjes goed en houd ze als een waaier voor de kinderen. Vraag een kind om er een uit te trekken. Lees de vraag die erop staat hardop voor. We gaan nu nog niet deze vraag proberen te beantwoorden, maar we bekijken eerst wat voor soort vraag dit is.

Startvraag

- Wat voor soort vraag is dit?

Probeer samen met de groep criteria te bedenken. De vervolgvragen geven hier ideeën voor. Wees creatief in het bedenken van criteria, stimuleer kinderen ook om ze zelf te bedenken.

De kinderen kunnen gebruik maken van de vraagbordjes om te laten zien welk standpunt ze innemen.

Vraag steeds aan enkele kinderen om hun keuze uit te leggen.

Vervolg vraag

- Is dit een moeilijke vraag of een gemakkelijke? Moeilijk: bordje omhoog, makkelijk: bordje laten liggen. Of: Is het een leuke, gekke, spannende, saaie, ... vraag?
- Is het een vraag waar één antwoord op is?
- Is het een vraag waar je alleen ja en / of nee op kunt antwoorden?

Maak stapeltjes van de verschillende soorten vragen.

Verdieping

Praatmaatjes

Benoem eerst in de groep praatmaatjes voor een tweetalopdracht in de kring.

Noem hierna alle soorten stapels vragen die gemaakt zijn.

De groep kiest dan één stapeltje vragen uit, bijvoorbeeld de stapel met mooie vragen. Pak het bovenste kaartje er af en lees deze hardop voor. Laat kinderen in tweetallen nadenken:

- Is het een vraag die beter is om alleen of samen over na te denken?

Eén tweetal vertelt wat hun antwoord is. De anderen laten met hun bordjes zien of ze het er mee eens zijn of niet. Vraag door tot de verschillende ideeën erover opdagen. Ga op dezelfde manier door met een kaartje(s) een volgende stapel. Houd de kaartjes waarvan het merendeel van de kinderen zegt dat je er beter samen over kunt nadenken apart. Deze vormen een nieuwe soort: nadenkvragen! Deze gaan gebundeld terug in de Vragendoos.

Afronding

Probeer samen met de kinderen tot een groepsconclusie te komen. Natuurlijk is dat de conclusie van de kinderen, die hoeft niet overeen te komen met je eigen ideeën!

De beste vraag uit de doos

Voorbereiding

Bekijk de nadenkvragen die de kinderen hebben gekozen. Welke thema's vind je er in? Bedenk vragen waarmee de kinderen dat thema kunnen onderzoeken.

Dit heb je nodig

- Groot vel en stiften
- Vragenkaartjes met vragen die de kinderen hebben benoemd als vragen waar je beter samen over door kunt praten.

Openingsscenario

Zet de Vragendoos in de kring, neem de nadenkvragen eruit.

'Er is een hele stapel nadenkvragen. We kiezen er een uit om nu over na te denken.'

Pak het bovenste kaartje van de stapel en lees de vraag hardop voor. Peil of de vraag boeiend genoeg is voor de groep. Geef even nadenktijd en vraag de kinderen dan om met een praatmaatje een antwoord te bedenken.

Inventariseer de antwoorden. Praat daarna nog even kort door met de hele groep.

Afronding

Vat het verloop van het gesprek in grote lijnen samen. Is er nog energie, dan kan een andere nadenkvraag gekozen worden. Of kies hiervoor een later moment.

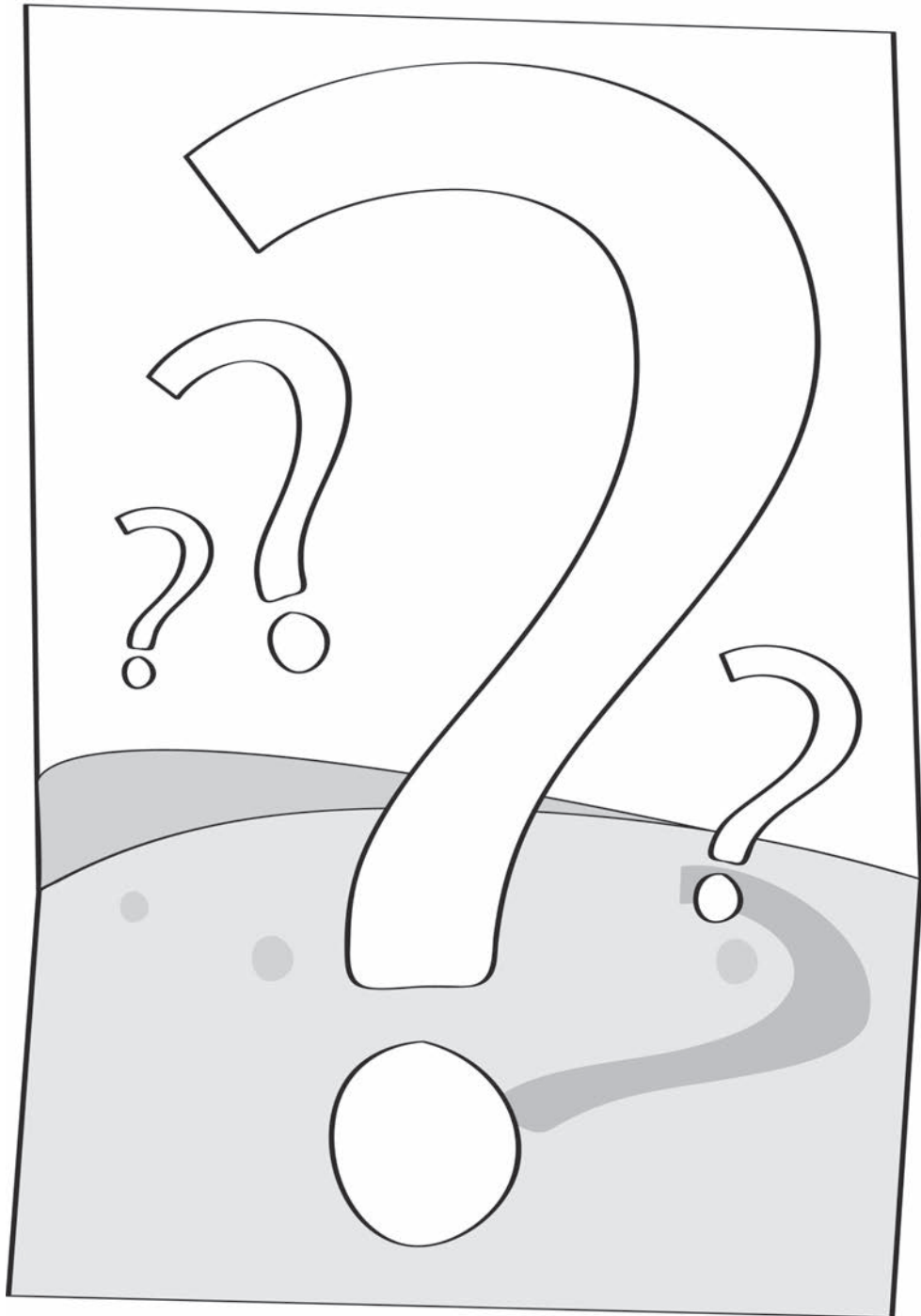
Bijlagen

Vraagteken

Het vragenmannetje

Bijlage
Vraagteken

Bijlage

Het Vragenmannetje

Op een avond zat ik in mijn tuin. Het was al laat, en het begon al een beetje donker te worden. Ik vond dat het wel eens bedtijd was.

Net toen ik op wilde staan om naar binnen te gaan, hoorde ik geritsel in de bosjes. Vast een muis, dacht ik. Maar het ritselen ging door, en het klonk ook wel erg hard om van een muis te kunnen komen. Wat was dat toch? Een vos? Of misschien wel een wolf... O nee, wolven heb je niet in Nederland. Oef, gelukkig maar. Maar wat was het dan wel? Nu werd ik wel erg nieuwsgierig.

Ik liep over het grasveldje naar het bosje waar het geritsel vandaan kwam. Eigenlijk vond ik het wel een beetje eng. Toch wilde ik weten wat daar zat. Ik kwam dichterbij. En wat ik toen zag...? Tussen de struiken zat een klein mannetje. Het mannetje had drie ogen, en zijn huid zag er heel bobbelig uit. Op zijn rug had hij een rugzakje, en op zijn hoofd twee voelsprietten. Maar geen gewone voelsprietten! Nee, het waren voelsprietten in de vorm van vraagtekens! Zoiets had ik nog nooit gezien! Bang was ik ook niet meer, want het mannetje zag er eigenlijk best lief uit. Of was het een vrouwtje? Ik besloot het hem te vragen. 'Ben jij een mannetje of een vrouwtje?' Geen antwoord. Een andere vraag dan. 'Waar kom jij vandaan?' Weer geen antwoord. Nog een keer proberen: 'Heb je ook een naam?' Het mannetje bleef stil.

'Nou moe', zei ik hardop. 'Zo kom ik ook niets te weten! Ik denk dat ie gewoon niet kan praten!' 'Denk jij dat ik niet kan praten?', klonk het opeens.

Hé, dacht ik, hij kan wel praten! Hij maakt gewoon een grapje. Ik vraag nog eens iets aan hem. 'Wie ben jij?' Geen antwoord.

Nu begon ik het toch wel een beetje vervelend te vinden. Hij moest me wel antwoord geven, ik stond hier toch niet voor niets vragen te stellen!

'Je moet me wel antwoord geven!', riep ik uit.

'Moet ik jou wel antwoord geven?', vroeg het mannetje.

'Ja', zei ik.

'Ja?' vroeg het mannetje

'Ja!' zei ik.

'Ja?', vroeg het mannetje weer.

Nu werd ik echt boos. 'Ik vind het erg onbeleefd om me geen antwoord te geven! Het enige dat jij doet is vragen stellen! Geef antwoord!'

Het mannetje keek heel verdrietig. En toen... zag ik uit alledrie zijn ogen een dikke traan rollen. Hij kon huilen. Hij kon verdriet hebben! Ach, wat zielig! Ik had meteen spijt. 'Sorry, dat was niet zo aardig van me'. 'Was dat niet zo aardig van je?', snikte het mannetje. Nu deed ie het weer! 'Waarom toch? 'Waarom doe je dat toch?'' Het mannetje gaf geen antwoord. In plaats daarvan veegde hij de tranen van zijn gezicht, en haalde zijn rugzakje van zijn rug. Hij maakte het open, en haalde er een groen briefje uit. Het briefje gaf hij aan mij. Er stond op: *Beste aardmensen. Ik ben Fransje Vraagteken, en ik kom van de Vraagplaneet. Dit briefje is geschreven door mijn moeder Franciska Vraagteken, want zelf kan ik nog niet schrijven. Zoals je misschien wel gemerkt hebt, kan ik geen normaal antwoord geven. Bij ons op de planeet stellen ze alleen maar vragen, de hele dag. Wij kunnen dus wel met elkaar praten, maar dat gaat een beetje anders dan bij jullie. Alles wat we zeggen doen we vragend. Antwoord geven doen we ook vragend. Als je wilt dat ik je antwoord geef moet je op de Grote Zilveren Knop tussen mijn vraagtekens drukken.* Dit deed ik. Zodra ik erop drukte, begonnen de vraagtekens licht te geven. Ploep! Net of er een lampje in zat!

'Hoe heet jij?', vroeg ik.

'Heet ik Fransje?', antwoordde hij.

Ahaaaaa, nu begon ik het te snappen. Nog een vraag.

‘Waar woon je?’, vroeg ik.

‘Woon ik op de Vraagplaneet?’, antwoordde Fransje.

‘Hoeveel jaar ben jij?’

‘Ben ik 5 jaar?’

We praatten...uh, vroegen nog een hele tijd met elkaar. Tot we onze ogen echt niet meer open konden houden van de slaap. Ik nam Fransje mee naar binnen. Gelukkig had ik nog een poppenwiegje op de zolder staan, waar hij lekker in kon slapen.

‘Welterusten?’, vroeg Fransje.

‘Welterusten’, zei ik.

Tekst: Astrid Jager

Alle stemmen tellen

een programma Filosoferen met kinderen
voor groep 3 en 4 van de basisschool

Inhoud

1.	Als ik het niet dacht.....	95
2.	Getallen begrijpen.....	98
3.	Muziek of Herrie.....	103
4.	Zie jij wat ik zie?	107
5.	Woorden en Dingen.....	111
6.	Patch	114
7.	Leren is	121
8.	Ik en de koningin	126
9.	De allergrootste wens.....	137
10.	Di nup ves Nen	140
12.	Geluk!	154
13.	De tijd en de klok.....	159
14.	26 letters en ontelbaar veel woorden.....	163
15.	De Schilderijtentoonstelling.....	166

1. Als ik het niet dacht

Oriëntatie

We gaan filosoferen! Daar zit een lading aan betekenissen onder, die in de loop van de tijd naar boven zullen komen. Filosoferen begint met het stellen van vragen. Dat was in groep 1 en 2 het centrale aandachtspunt. In groep 3 en 4 is het aandachtspunt vooral de ontwikkeling van de dialoog, de wijze waarop we communiceren over onze gedachten.

In dit eerste thema richten we ons op gedachten; waarover hebben we het dan eigenlijk?

In onze dagelijkse taal gebruiken we de woorden gedachte en idee vaak door elkaar, en we gebruiken ze ook voor een droom, een fantasie of een herinnering. Zijn dat allemaal gedachten, of niet? En wat dan wel? Of is het woord 'gedachte' een verzamelnaam voor een veelheid aan mentale activiteiten?

In het eerste gesprek richten we ons op het begrip gedachte en de communicatie daarover. We onderzoeken waarin een gedachte zich onderscheidt van andere mentale activiteiten, en we vragen ons af hoe we van elkaar weten wat we denken.

In het tweede gesprek gaat het vooral om de vraag: waar komen onze gedachten vandaan? Zijn we daar zelf de baas over? Ofwel: kun je denken wat je wilt?

Voorbereiding

Als we filosoferen, spreken we over onze gedachten. Waar die gedachten vandaan komen; wat gedachten nu eigenlijk zijn, daarover wordt het spreken een stuk moeilijker. Het kan daarom gebeuren dat het gesprek stil valt, we weten het even niet meer. Dat hoeft niet erg te zijn, als het denken maar niet vastloopt. Dan moeten we een nieuwe invalshoek kiezen: een vraag die het gesprek opnieuw openbreekt, zodat we de kwestie even van een andere kant kunnen bekijken. In de handreikingen hebben we daarom ook andere invalshoeken opgenomen. We raden je aan die vooraf goed te lezen. Je kunt met dit thema minstens twee, maar ook meer keren bezig zijn.

Dit heb je nodig voor de afronding

- Een buigzame tak en ijzerdraad, of een hoepel
- Kralen
- Katoengaren
- Dikke naald, om te rijgen

Maak vooraf van een lange dunne buigzame tak een hoepel door de uiteinden samen te binden met dun ijzerdraad. Je kunt, als die er zijn, ook een hoepel gebruiken uit de pleinvorraad.

Uitwerking *Eerste gesprek: wat zijn gedachten*

Openingsscenario

De kinderen zitten in de kring.

Kies drie of vier kinderen uit die iedereen goed kan zien.

- Kun je zien waaraan deze kinderen denken?
- Hoe weet je dat? Of: Hoe komt het dat je dat niet weet?

Vraag de vier kinderen te denken aan iets vrolijks.

- Kun je zien waaraan deze kinderen denken?
- Hoe weet je dat? Of: Hoe komt het dat je dat niet weet?

Als je wilt kun je dit herhalen met denk aan iets moeilijks, iets spannends, iets lekkers, ...

- Wat is de beste manier om iemand te laten weten wat je denkt?
- Op welke manieren kun je iemand anders laten weten wat je denkt?

Verdieping

- Waar zitten je gedachten?
- Zitten gedachten in je hoofd, of kunnen ze ook ergens anders zitten?
- Heb je wel eens een gedachte in je buik (in je ...) gehad?
- Of is dat dan een gevoel?
- Wat is het verschil tussen een gevoel en een gedachte?

Het kan zijn dat kinderen ook dromen noemen, in deze context. Het gesprek zou dan verder kunnen gaan over het verschil tussen dromen en gedachten. Als veel kinderen willen vertellen over hun dromen, kun je misschien beter eerst ruimte maken voor het vertellen, en het filosoferen over verschillen tussen dromen en gedachten op een later moment oppakken.

Andere invalshoek

- Kunnen twee kinderen dezelfde gedachte hebben?

Vervolg vraag

- Als twee kinderen aan hetzelfde denken, hebben ze dan ook dezelfde gedachte?

Verdieping

Stel je voor dat twee kinderen precies hetzelfde denken, op hetzelfde moment. De een woont in Frankrijk, de ander in Nederland.

- Is het dan dezelfde gedachte?
- Als het dezelfde gedachte is, kunnen dan nog meer mensen die tegelijk hebben? Drie, tien, honderd, ... ?

Afronding

Rond het gesprek af door de stappen die jullie hebben gezet in het denkproces samen te vatten:

‘We zijn begonnen met de vraag ... daarna hebben we onderzocht ...’

Of vraag wat het meest bijzondere of mooiste is wat ze in het gesprek hebben gehoord.

Tweede gesprek: waar komen gedachten vandaan?

Openingsscenario

De kinderen zitten in de kring. Iedereen is stil. (Eventueel met de ogen dicht.)

- Wat voor gedachte(n) heb je op dit moment?

Een paar kinderen mogen vertellen.

Dan is iedereen opnieuw even stil: denk nu allemaal aan iets anders.

- Waar is de vorige gedachte gebleven?

Laat enkele kinderen een reactie geven. Ga dan verder: neem allemaal iets (of iemand) in gedachten en probeer hieraan te blijven denken. Vertel dan een kort verhaaltje, een leuke gebeurtenis van gisteren in de groep, of iets dergelijks. Aansluitend open je het gesprek met de beginvraag.

Startvraag

- Lukte het om je eigen gedachte vast te houden?

Vervolgvragen

- Wat was er moeilijk aan? Waardoor lukte het niet?

Of:

- Hoe lukte het wel? Wat heb je gedaan om je eigen gedachte vast te houden?

Verdiepingsvragen

- Kun je denken wat je wilt?
- Kun je een gedachte uit je hoofd zetten?
- Als je iets niet lekker vindt, kun je dan toch denken dat het lekker is?
- Zijn gedachten van jou?
- Waar komen gedachten vandaan?

Andere invalshoeken

Iedereen is stil. Eventueel met de ogen dicht.

- Wat voor gedachten heb je op dit moment?

Vervolg vragen

- Zijn het woorden, of is het een plaatje?
- Zijn er gedachten zonder woorden?
- Kun je dat zelf bepalen, of je in woorden denkt, of in plaatjes?

Verdieping

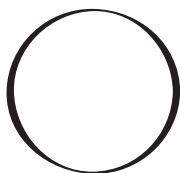
- Hoe weet je wat je denkt?
- Kun je 'niet' denken?

Afronding

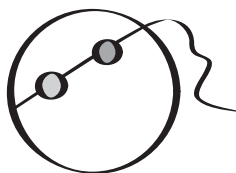
Gedachten zijn niet zichtbaar. In de gesprekken zijn heel veel gedachten gedeeld. We maken dit symbolisch zichtbaar met een 'web' van gedachten van de hele groep.

Stappen

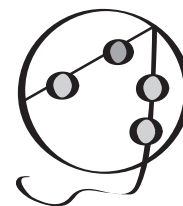
1. Maak (vooraf) van een lange buigzame tak een hoepel, door de uiteinden met ijzerdraad vast te zetten. (zie afbeelding 1)
2. Ieder kind kiest een gekleurde kraal als symbool voor zijn of haar gedachten tijdens dit thema.
3. Bind het uiteinde van een lange, gekleurde katoenen draad aan de hoepel. Knoop een kraal tegen dat uiteinde en wikkel de draad om de hoepel. Rijg een aantal kralen (op enige afstand van elkaar) aan de draad en knoop de draad vast aan de andere kant van de hoepel. (zie afbeelding 2)
4. Knoop meer kralen aan de draad, weef en span de draad als een web. (zie afbeelding 3)
Als het web klaar is knoop je een stuk draad in een lus aan de bovenkant van de hoepel. Hang het gedachtenweb op een goed zichtbare plaats in de klas.

afb. 1

afb. 2

afb. 3